

بررسی ساختار و کارکرد تشکیلات اداره املاک اختصاصی غرب

(۱۳۰۴ - ۱۳۲۰) ^۱

مطلب مطلبی ^۲

چکیده

رضاشاه از سال‌های نخست وزیری اقدام به خرید املاک و مستغلاتی در نواحی مختلف کشور و از جمله کرمانشاهان کرد. با وجودی که از کمّ و کیف دقیق املاک و مستغلات وی در دوران نخست‌وزیری اطلاع دقیقی در دست نیست، اما املاک وی به اندازه‌ای توسعه کمی یافته بود که بلافاصله پس از تغییر سلطنت تشکیلاتی برای اداره آن در ذیل دفتر مخصوص محاسبات شاهنشاهی تأسیس شد و دو شعبه از آن با عنوان املاک اختصاصی ساحلی با مرکزیت ساری و املاک غرب شاهانه با مرکزیت هارون‌آباد دائر گردید. ابهام و مسئله این پژوهش تبیین ساختار و کارکرد تشکیلات و چگونگی اداره این املاک است؟ تلاش بر آن است با روشی توصیفی-تحلیلی و با استفاده از اسناد آرشیوی بدان پاسخ داده شود. نتایج پژوهش نشان می‌دهد اداره املاک اختصاصی و اداره‌ها و مؤسسه‌های وابسته به آن دارای تشکیلاتی هدفمند و با برنامه از پیش تعیین شده بود که به صورت هماهنگ و با هدف توسعه کمی و کیفی املاک تحت قلمرو فعالیت داشتند.

واژه‌های کلیدی: املاک اختصاصی غرب، تشکیلات، رضاشاه، کرمانشاهان.

۱. این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی اینجانب در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران با عنوان «فرایند شکل‌گیری املاک اختصاصی رضاشاه در کرمانشاهان و پیامدهای اجتماعی و اقتصادی آن (۱۳۰۴-۱۳۲۰)» است.

۲. استادیار تاریخ. عضو هیئت علمی پژوهشکده اسناد. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. m-motalebi@nlai.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۳ نوع مقاله: پژوهشی

Review of the Structure and Function of the West Special Property Administration (1304-1320)¹

Motaleb Motalebi ^۲

Abstract

Raza Shah began purchasing properties and real estate in various regions of the country, including Kermanshah, during his years as Prime Minister. Although there is no precise information about the details of his properties and real estate during his tenure, they had expanded to such an extent that immediately after the change of dynasty, an organization was established to manage them under the Office of the Imperial Accounting. Two branches were set up, titled "Coastal Private Properties" centered in Sari and "Royal Western Properties" based in Harunabad. The ambiguity and issue of this research are the structure and function of the organization and how these properties were managed. The aim is to provide answers using a descriptive-analytical method and archival documents. The research results indicate that the management of private properties and the associated offices and institutions had a purposeful and planned organization that operated in a coordinated manner with the goal of both quantitative and qualitative development of the properties within its scope.

Keywords: West Private Property, organization, Reza Shah, Kermanshah: Sāzmān-e Jalb-e Sayyāhān, Mazandaran, Tourism, Pahlavi II.

1 . This article is derived from my research project at the National Library and Archives Organization of Iran, entitled " Exclusive Farmlands of the First Pahlavi in Kermanshah; Formation Process, Consequences.

2. Assistant Professor of History, Documentation Research Institute, National Documentation and Library Organization of Iran.tehran,iran, m-motalebi@nlai.ir

مقدمه

در دوران شانزده ساله سلطنت رضاشاه، بخش قابل توجهی از اراضی نواحی ساحلی شمال و همچنین بخش قابل توجهی از اراضی نواحی دیگر به ویژه کرمانشاهان جزو املاک اختصاصی رضاشاه شد. در همان ابتدای کار وسعت این املاک و مستغلات به اندازه‌ای توسعه یافت که ضرورت تشکیلاتی برای اداره آنها در اولویت متصدیان قرار گرفت و تشکیلاتی با عنوان اداره املاک اختصاصی برای آن دایر شد. املاک و مستغلات رضاشاه قبل از سلطنت در نواحی مختلف کشور از جانب مباشران و کسانی اداره می‌شد که لزوماً وابستگی به دولت و به ویژه نظامیان نداشتند و از جنبه نظری و اداری حمایت مستقیم و عینی از جانب دستگاه حاکمه از این تشکیلات نمی‌شد. در این دوره مباشرت این املاک همانند مباشرت املاک و مستغلات سایر بزرگ مالکان بود. اما با تغییر سلطنت از یک سو و توسعه سریع و قارچ گونه املاک و مستغلات رضاشاه به ویژه در نواحی ساحلی شمال و بخش قابل توجهی از کرمانشاهان، ضرورت ایجاد تشکیلاتی متمرکز برای آن را ایجاد شد. اداره این تشکیلات در دوره سلطنت با همراهی و هماهنگی کامل بوروکراسی دولتی و اداره مستقیم از جانب نظامیان صورت دیگری به خود گرفت. مسئله این پژوهش ساختار و کارکرد تشکیلات املاک اختصاصی و چگونگی اداره املاک و اهداف آن است. این پژوهش با رویکرد توصیفی- تحلیلی و با استفاده از اسناد منتشر نشده آرشیوی و مطبوعات در پی پاسخ به ابهام پژوهش است.

سؤالها

۱. املاک شاهانه غرب چه تشکیلاتی داشت و چگونه اداره می‌شد؟
۲. تشکیلات اداره املاک دارای چه اهداف و برنامه‌هایی بود؟

فرضیه

به نظر می‌رسد اولین تلاش‌های رضاخان برای کسب و خرید املاک و مستغلاتی در نواحی مختلف کشور در دوران نخست‌وزیری وی صورت گرفت. در این برهه وی املاک و مستغلاتی در نواحی مختلف کشور و از جمله کرمانشاهان به دست آورد. در دوره سلطنت شانزده ساله کسب املاک و مستغلات دارای اهداف و چشم‌انداز مشخصی گردید و برای نیل به آن، تشکیلات منسجمی شکل گرفت. وظیفه اصلی این تشکلات توسعه کمی اراضی تحت قلمرو و در کنار آن مکانیزه کردن این اراضی به منظور درآمد بیشتر بود و در این مسیر از حمایت همه‌جانبه بوروکراسی دیوانی بهره‌مند بود.

پیشینه

درباره املاک اختصاصی رضاشاه تاکنون پژوهش مستقلی صورت نگرفته است. تنها اثری که به صورت مستقل در این حوزه در دسترس است؛ کتاب *تاریخ املاک اختصاصی رضاشاه در گرگان* است که در واقع نه یک اثر پژوهشی، که گردآوری سلسله‌یادداشت‌هایی است که پس از شهریور ۱۳۲۰ از جانب عباس سپهر گرگانی در روزنامه کوشش با مقدمه مختصری منتشر شده است. علاوه بر این اثر، در برخی از آثار پژوهشی اشاره‌های پراکنده و گذرا به املاک رضاشاه وجود دارد. با جست‌وجوهای صورت گرفته، پژوهش مستقلی به صورت کتاب یا مقاله در مورد املاک رضاشاه در کرمانشاهان و تشکیلات آن انجام نگرفته است.

رضاشاه و کرمانشاهان

نخستین مأموریت و دیدار رضاخان از کرمانشاه زمانی بود که در جریان انتصاب دوباره عبدالحسین میرزا فرمانفرما به والی‌گری کرمانشاهان و به منظور سرکوب و خاتمه‌دادن به شورش سالارالدوله در سال ۱۳۳۰ق/ مه ۱۹۱۲ به‌عنوان جزئی از نیروهای پیاده، وی را

همراهی کرد (ساکما، پرونده شماره: ۶۱۲۷۵ / ۲۹۳) و در جریان یک سال مأموریت در آنجا ضمن ارتقاء دو درجه نظامی، تجربه‌هایی از مناسبات و چگونگی ارتباط زمین‌داری و قدرت به دست آورد (امیراحمدی، ۱۳۷۳: ۲ / ۹۱ - ۸۹).

بازدید دوم رضاخان از کرمانشاه در جریان دومین سفر احمدشاه به اروپا در سال ۱۳۰۰ / ۱۹۲۱ و همراهی وی تا مرز خانقین بود (همان، ۱۸۸). سردار سپه در آبان ۱۳۰۲ / نوامبر ۱۹۲۳ در سفر بی‌بازگشت احمدشاه قاجار بار دیگر وی را تا مرز خسروی همراهی کرد و در واقع این سومین حضور وی در کرمانشاه بود (همان، ۲۰۱).

سردار سپه در آذر ۱۳۰۳ / دسامبر ۱۹۲۴ پس از سرکوب شیخ خزعل به بین‌النهرین و زیارت عتبات رفت. مراجعت وی از طریق مرز خسروی و کرمانشاه بود و بار دیگر و قبل از سلطنت اوضاع کرمانشاه را از نزدیک مشاهده کرد. (همان، ۲۵۶). با توجه به اسناد موجود نمی‌توان تاریخ مشخصی برای نخستین املاک و مستغلات خریداری رضاشاه در کرمانشاه معین کرد اما با توجه به اینکه قبل از سلطنت و حداقل در سال ۱۳۰۴ املاک و مستغلات وی در هارون‌آباد دارای کارپردازی بوده است، می‌توان نتیجه گرفت که در این رفت‌وآمدهای دوران رئیس‌الوزاری و قبل از سلطنت، وی خرید املاک و مستغلاتی را در هارون‌آباد آغاز کرده بود (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۳ / ۲۳۰).

توسعه کمی املاک و مستغلات وی در کرمانشاهان و شکل‌گیری اداره املاک غرب، رضاشاه را بیشتر به کرمانشاه مرتبط ساخت و بازدیدهای شش‌گانه وی از اداره املاک غرب شاهانه را در دوره شانزده‌ساله سلطنت رقم زد که نخستین آنها در اسفند ۱۳۰۵ (خلیلی، ۲۰۰۵: ۱۵۸) و آخرین بازدید وی از اداره املاک غرب در سال ۱۳۱۵ / ۱۹۳۶ صورت گرفت که در این سفر ولیعهد هم شاه را همراهی می‌کرد. (روزنامه کوشش، ۲۶ مهر ۱۳۱۵ شماره ۲۳۲: ۲)

همه مسافرت‌ها و بازدیدهای چندگانه رضاشاه از کرمانشاهان در واقع به بازدید از «شاه‌آباد» مرکز اداره املاک ختم می‌شد. توقف‌های رضاشاه در کرمانشاه یک‌شبه و صرفاً برای

استراحت بود و با طلوع آفتاب به‌جانب شاه‌آباد راهی می‌شد. در طی مسیر بین کرمانشاه- شاه‌آباد تنها مؤسسات و مراکزی مورد بازدید قرار می‌گرفت که به نحوی به املاک شاهنشاهی ارتباط داشتند. از جمله، مؤسسات فلاحتی و دبستان فلاحتی شاه‌آباد که نیروهای ماهر برای اداره املاک و برنامه‌های آتی آن تربیت می‌کرد، مخصوصاً مورد توجه ویژه بود. شواهد و قرائن گویای آن است که هدف غائی بازدیدهای مکرر رضاشاه از کرمانشاهان صرفاً اداره املاک و تشکیلات آن و مشاهده مستقیم روند عمرانی و اقدامات این تشکیلات بود. چه آنکه در طی این مسافرت‌ها، رضاشاه هیچ بازدیدی از شهرها و قصبه‌هایی که در مسیر راه وی قرار داشتند از جمله کنگاور، بیستون، صحنه، ذهاب، قصرشیرین و ... نداشت درحالی‌که این مراکز در آن برهه از لحاظ جمعیتی و شهری موقعیت بالاتری نسبت به شاه‌آباد داشتند اما هیچ بهره‌ای از مسافرت‌های متعدد رضاشاه به کرمانشاهان نبردند!

نخستین تکاپوهای مالکیت

درباره مالکیت و زمین‌دار شدن رضاشاه در کرمانشاهان با توجه به منابع و داده‌های موجود نمی‌توان تاریخ دقیقی را مشخص نمود. تنها منبعی که به‌صورت مشخص به شکل‌گیری املاک شاهنشاهی در کرمانشاهان اشاره‌ای گذرا دارد، خاطرات محمدطاهر سلطانی است. سلطانی بدون ذکر تاریخ، واگذاری زمین‌هایی از جانب فرزندان عبدالرحیم وکیل‌الدوله و رفعت‌السلطنه پالیزی^۱ در هارون‌آباد به رضاشاه را آغاز شکل‌گیری املاک شاهانه در کرمانشاهان می‌داند. بدین ترتیب که آنها با ارائه مدارکی مدعی شدند که «املاکی که فعلاً در اختیار امیرمخصوص و محل اسکان و زراعت ایل کلهر می‌باشد، تعلق به ورثه وکیل‌الدوله دارد و داوود خان امیراعظم نیای عباس‌خان قبادیان (امیرمخصوص) قهراً تصرف نموده است»

۱. نمایندگان چند دوره کرمانشاهان در مجلس شورای ملی

آنها با این ادله، املاک را به رضاشاه واگذار کردند. با این مقدمه، املاک این حدود به تدریج و یکی پس از دیگری جزو املاک اختصاصی شاه درآمد (سلطانی، ۱۳۸۴: ۱۲۰). روایت سلطانی مربوط به دوره سلطنت رضاشاه است و با توجه به اسناد موجود نمی‌توان این رویداد را آغاز شکل‌گیری املاک شاهنشاهی غرب قلمداد کرد. اسناد موجود نشان می‌دهند که رضاشاه قبل از سلطنت دارای املاک و مستغلاتی در هارون‌آباد و گیلان بود (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰/۵۹۷۰۳). با استناد به مُهر رسمی املاک شاهنشاهی در کرمانشاهان مشخص می‌گردد که تشکیلاتی با عنوان «املاک غرب» در سال ۱۳۰۴ دایر و فعالیت داشته است. همچنین با استناد به بخش نخست نوشتاری مُهر که از عنوان «اعلیحضرت اقدس پهلوی» بهره برده است، روشن می‌گردد که این عنوان مربوط به پس از تغییر سلطنت در آذر ۱۳۰۴/دسامبر ۱۹۲۵ است و به عبارت دیگر مربوط به پایان سال زراعی ۱۳۰۴/۱۹۲۵ بوده و در نتیجه مشخص می‌شود که رضاشاه قبل از سلطنت املاک و مستغلاتی در هارون‌آباد و گیلان غرب در اختیار داشته است. (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰/۵۹۷۰۸) یک سند رسمی صادره از دفتر امور املاک شاهنشاهی در سال ۱۳۰۹/۱۹۳۰ که متن و محتوای آن مربوط به هزینه‌کرد املاک غرب در سال ۱۳۰۴/۱۹۲۵ است مورد دیگری است که به صراحت از وجود املاک رضاشاه قبل از سلطنت دلالت دارد. این سند از تحویل وجه پنج‌هزار تومانی به نایب سرهنگ علی‌اصغر خان بابت غلتک املاک غرب خبر می‌دهد و در ادامه تحویل «قبض مزبور بانضمام سایر اسناد خرج سنه ۱۳۰۴ املاک بمرکز» ذکر شده است و از آنجا که تغییر سلطنت پس از پایان سال زراعی ۱۳۰۴/۱۹۲۵ انجام شد نشان دیگری از وجود زمین و مستغلات رضاشاه قبل از سلطنت است.

در این سند از زمین‌ها و مستغلات رضاشاه قبل از سلطنت تنها از عنوان «املاک» استفاده شده است و مشخص نیست املاک و مستغلات وی قبل از سلطنت چه عنوان و تشکیلاتی داشته است. (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰/۵۹۷۰۳) با داده‌های موجود نمی‌توان از میزان و کمیت

دقیق املاک وی قبل از سلطنت در کرمانشاهان اطلاعاتی به دست آورد چه آنکه اسناد موجود به صورت کلی از هزینه کرد و مخارج املاک وی اشاره دارند. از سوی دیگر اطلاعاتی در مورد اینکه این املاک قبل از سلطنت چه عنوانی را دارا بود و آیا تشکیلات متمرکزی برای اداره آنها وجود داشت یا نه؟ به صورت صریح نمی‌توان اظهارنظری نمود.

در بین اسناد موجود کهن‌ترین سندی که به املاک شاهنشاهی در کرمانشاهان اشاره دارد مربوط به تیرماه ۱۳۰۵ / جولای ۱۹۲۶ است. (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۳ / ۲۳۰) همچنین در سند دیگری در همین پرونده که از سوی دفتر مخصوص محاسبات به نائب سرهنگ اسماعیل‌خان مباشر املاک غرب در شهریور ۱۳۰۵ / سپتامبر ۱۹۲۶ ارسال شده است، گلایه‌هایی از نحوه تنظیم راپورت‌ها برخلاف دستورالعمل‌ها شده و اینکه «عایدات و مخارج سنه قبل تنظیم نشده است» (ساکما، پرونده شماره ۵۹۷۰۳ / ۲۳۰) که گواه دیگری بر وجود املاک رضاشاه قبل از سلطنت در کرمانشاهان است.

شکل‌گیری اداره املاک شاهنشاهی

با تغییر سلطنت و به تخت نشستن رضاشاه، تشکیلات و اداره املاک صورت روشن و مشخص‌تری به خود گرفت. با پادشاهی وی و ایجاد «دفتر محاسبات مخصوص اعلیحضرت همایون شاهنشاهی» به ریاست سرلشکر کریم‌آقا بوذرجمهری (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۵۹۷۰۴) تشکیلاتی با عنوان «دفتر امور املاک شاهنشاهی» در ذیل آن ایجاد شد (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۵۹۷۰۳) که عمده وظیفه دفتر محاسبات مخصوص، اداره و مدیریت زمین‌های رضاشاه بود.

شکل‌گیری رسمی املاک شاهنشاهی غرب در زمستان سال ۱۳۰۴ / ۱۹۲۶ صورت پذیرفت (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۵۹۷۰۸) اما تا پایان فروردین سال بعد حاجی محمدحسن‌خان در سمت مباشر املاک غرب باقی ماند. در اردیبهشت سال ۱۳۰۵ / مه ۱۹۲۶ نخستین رئیس

املاک شاهنشاهی غرب در دوره سلطنت انتخاب و فعالیت خویش را آغاز نمود. این شخص نائب دوم سرهنگ محمد اسماعیل خان آیراملو بود. (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۸ / ۲۳۰) در راستای این مأموریت سرهنگ محمد اسماعیل خان، راهی محل مأموریت خویش شد. محل و مرکز اداره املاک شاهنشاهی غرب، هارون آباد- که در آن زمان قصبه‌ای بیش نبود- تعیین شد.

انتخاب مرکز اداره املاک بدین ترتیب بود که نزدیک‌ترین شهر یا قصبه به روستاها و زمین‌های شاهنشاهی به‌عنوان مرکز اداره انتخاب می‌شد، تا بدین وسیله مباشر به امور مربوط به املاک نزدیک‌تر باشد. در گزارشی در این ارتباط چنین آمده است: «وظیفه ادارات املاک در واقع ملک‌داری است و انجام این وظیفه مستلزم نظارت نزدیک و احاطه سرپرست به املاک مورد عمل است که برای رسیدگی به شکایات زارعین و عمل بذرکاری و اتخاذ تصمیمات مقتضی در مورد طرز وصول درآمد و تکثیر آن بایستی به املاک مورد بحث رابطه نزدیک داشته باشد» (ساکما، پرونده شماره: ۶۱۲۳۷ / ۲۳۰). از همان آغاز به کار اداره املاک تا پایان دوره مورد مطالعه، هارون آباد که به صورت رسمی در سال ۱۳۰۶ / ۱۹۲۷ به «شاه‌آباد» تغییر نام داد، مرکز اداره املاک شاهنشاهی غرب بود.

عناوین املاک رضاشاه در کرمانشاهان

املاک رضاشاه در کرمانشاهان در مکاتبات رسمی با نام‌ها و عناوین چندی از جمله: «املاک غرب شاهانه» (ساکما، پرونده شماره: ۲۴۰ / ۲۵۳۶۶) «املاک شاهانه» و «املاک اختصاصی غرب» (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۱۰۴۴) «املاک شاهنشاهی» و «املاک اعلیحضرت همایونی» (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۳ / ۲۳۰) «املاک غرب ذات مقدس شاهانه» و «املاک اختصاصی شاهانه» (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۵۹۷۰۶) ذکر شده است، اما در مهر

اداره املاک این حوزه که مربوط به سال ۱۹۲۶/۱۳۰۴ است عنوان «املاک غرب» درج شده است (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۸ / ۲۳۰).

رؤسای اداره املاک

نخستین مباشر املاک رضاشاه قبل از سلطنت شخصی با نام «حاجی محمدحسن خان» بود. این موضوع را از گزارش نخستین مباشر دوران سلطنت املاک شاهنشاهی غرب به رئیس محاسبات مخصوص می‌توان استنباط کرد. وی در این گزارش از «حاجی محمدحسن خان مباشر سابق» نام برده که در دوره مباشرت املاک غرب، مساعده‌ای به مبلغ دویست و سیزده تومان و شش قران به سلطان رضاخان واگذار کرده بود (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۶ / ۲۳۰). این سند مشخص می‌نماید قبل از آنکه املاک رضاشاه عنوان املاک شاهنشاهی به خود بگیرد در تحت اداره این شخص بوده است که حداقل تا پایان فروردین ۱۳۰۵/آوریل ۱۹۲۶ در این سمت فعالیت داشت.

با تغییر سلطنت و شکل‌گیری رسمی اداره املاک شاهنشاهی، تغییرات بنیادی در اداره املاک رضاشاه روی داد. به نظر می‌رسد تفاوت و تمایز عمده اداره املاک رضاشاه قبل و بعد از سلطنت علاوه بر کمیت و کیفیت اراضی، این بود که اداره‌کننده اراضی وی قبل از سلطنت نظامی نبود، درحالی‌که بعد از سلطنت تشکیلات اداره املاک به‌تمامی از سوی نظامیان اداره شد. در پنج سندی که از حاجی محمدحسن خان مباشر املاک رضاشاه قبل از سلطنت نام برده شده و در دسترس است صرفاً از عنوان «حاجی محمدحسن خان» استفاده شده و از پایه و وابستگی نظامی وی ذکری به میان نیامده است (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۶ / ۲۳۰).

در دوره سلطنت رضاشاه سه نفر عهده‌دار ریاست املاک بودند که نخستین آنها نائب دوم سرهنگ محمد اسماعیل خان آیراملو بود. دوره ریاست وی کمی بیش از دو سال طول کشید.

سرهنگ آیراملو در دوره ریاست دو ساله خویش اقدامات زیادی برای کاربست ادوات نوین کشاورزی در اداره املاک و همچنین ترسیم چشم‌انداز توسعه کمی و کیفی املاک غرب انجام داد. (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰/۵۹۷۰۸). با این حال، گزارش‌های موجود نشان می‌دهد از همان آغاز توافق و سازگاری بین وی و بوذرجمهری رئیس محاسبات مخصوص کمرنگ بوده است. آیراملو در یکی از این گزارش‌ها در اواسط سال ۱۳۰۵/۱۹۲۶ چنین نوشته است: «از بدو ورود اینجانب حتی القوه و تا اندازه‌ای که توانسته در خدمت مرجوعه خود از روی صحت و درستی انجام داده و گمان می‌کنم هیچ‌یک از آنها منظور نظر مبارک نشده و آنچه مراسلاتی که صادر می‌شود تمام مفاد آن مسئولیت متوجه اینجانب می‌فرماید در صورتی که هیچ نوع اختیاری ندارم... مستدعی است قدغن فرمائید دستوری که لااقل بتوان تا اندازه‌ای رفع مسئولیت از اینجانب بشود مرحمت شده بلکه بتوان اداره نمود و الا غیرممکن است» (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰/۵۹۷۰۴). گزارش‌های «لایتنقطع» از اقدامات ناصواب و عزل و نصب‌های کدخدایان و به‌ویژه خرج‌تراشی‌های بیهوده سرهنگ آیراملو به رئیس محاسبات مخصوص در طول سال‌های ۱۳۰۵-۱۳۰۶/۱۹۲۷-۱۹۲۶ ادامه یافت و آیراملو در گزارش‌ها به بوذرجمهری بخش زیادی را به تبرئه خویش اختصاص می‌داد. وی در یکی از این گزارش‌ها چنین می‌نویسد: «چون عمر خودم را تا امروز به نیکی گذرانده‌ام و هیچ نوع دامن چاکر لکه‌دار نشده این نوع سوءتفاهمات گمان نمی‌کنم که دامنه صداقت چندین ساله چاکر را لکه‌دار نماید» (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰/۵۹۷۰۸). به نظر می‌رسد توضیح‌ها و استدلال‌های وی، بوذرجمهری را قانع نکرد و اقدامات وی مورد رضایت رئیس محاسبات مخصوص قرار نگرفته است و همین امر سبب شد که آیراملو در گزارش دیگری با لحن تندتری که معمول دولتمردان آن دوره نیست به صورت ضمنی درخواست استعفا نماید. در این گزارش وی چنین می‌نگارد: «نظر به قبول مسئولیت بزرگی که فدوی عهده‌دار می‌باشد- به مقام تصدیع برآمده معروض می‌دارد- در صورتی که اعتماد کامل به صداقت و درستی و

امانت و کاردانی- اینجانب دارند- علت رد پیشنهاد فدوی و ملامت مطابق مرقومه نمره ۶۶۰ چیست- هرگاه خدای ناکرده سوءظنی نسبت به کاردانی و درستی عمل اینجانب پیدا شده است البته هر قدر علاج واقع قبل از وقوع بفرمائید بهتر و آبروی مخلص هم محفوظتر خواهد بود.» (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۶ / ۲۳۰). او به نحوی درخواست سلب مسئولیت و استعفا نموده است با این وجود حداقل یک سال دیگر در این سمت باقی ماند.

سرانجام در اواخر سال ۱۳۰۷/۱۹۲۹ وی از ریاست املاک شاهنشاهی غرب عزل شد و به جای وی نایب یکم یحیی رشیدی برای مدت نزدیک به یک سال در رأس اداره املاک این ناحیه قرار گرفت (ساکما، پرونده شماره ۲۵۳۶۶ / ۲۴۰).

پس از سرهنگ رشیدی، سرهنگ غلامحسین خان دنبلی در اوایل سال ۱۳۰۸ / ۱۹۲۹ به ریاست اداره املاک منصوب شد (ساکما پرونده شماره: ۵۹۷۰۶ / ۲۴۰). این شخص که از وی با عنوان خدمتگزار «صدیق یگانه آن آستان مقدس» تعبیر شده است (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۲۱۰۴) بیش از دوازده سال در این سمت باقی بود. آنچه دوره ریاست وی بر املاک را از سایرین متمایز می کند، توأمانی ریاست املاک و فرمانداری نظامی باوندپور^۱ بود. توأمانی این دو منصب سبب شد که بیشترین توسعه کمی و کیفی اداره املاک در دوره وی صورت پذیرد.

حدود و اختیارات و قدرت رؤسای املاک از دو بعد قابل بررسی است: ۱- اجرایی ۲- هزینه و مخارج.

اجرایی: رؤسای اداره املاک در حوزه اجرایی قلمرو تحت اختیار خویش از جمله؛ کسب درآمد و گسترش کمی و ضبط با ضابطه و بدون ضابطه اراضی مالکین و همچنین

۱. واحد سیاسی جدیدی که با تجمیع اداری و سیاسی نواحی گیلان غرب، شاه آباد، ایوان غرب، شیروان و چرداول به مرکزیت شاه آباد شکل گرفت.

بیگاری گرفتن از رعایا و زارعین جهت اقدامات عمرانی موردنظر اداره املاک و ... قدرت بلامنازعی داشتند و در این موارد مواخذه و بازخواستی در کار نبود و در صورتی که محدود شکایت‌ها و عریضه‌هایی علیه آنان صورت می‌پذیرفت، در نهایت روند به نفع آنان خاتمه می‌یافت یا حداقل توییحی در کار نبود. حتی زمانی که رئیس املاک شاهنشاهی هم‌زمان فرماندار نظامی باوندپور هم بود - که حداقل از سال ۱۳۰۸ تا ۱۳۲۰ / ۱۹۴۱-۱۹۲۹ چنین بود- این امر قدرت مضاعفی را به وی در دیکته کردن خواسته‌ها و دستورات خویش در راستای بهره‌مندی بیشتر اداره املاک می‌داد و حتی در چنین مواقعی علاوه بر ضبط و تصرف املاک و توسعه کمی قلمرو تحت اختیار، تصاحب وسایل و اثاثیه دیگر اداره‌ها به نفع اداره املاک را در پی داشت. هرچند تصاحب این اثاثیه با عنوان امانت بود اما عملاً اداره‌ها توان و قدرت مطالبه اثاثیه خویش را نداشتند (ساکما، پروند شماره: ۴۲۰۹۹ / ۲۳۰). اختیار و ادعای اداره املاک در حدی بود که سایر ادارات دولتی در قلمرو اداره املاک برای ساختمان ادارات دولتی مجبور به مذاکرات با روسای اداره املاک و پرداخت مبلغی به منظور اجاره ساختمان بودند در حالی که این ساختمان‌ها در محدوده شهر قرار داشتند. برای نمونه اداره احصائیه و سجل احوال بر آن بود که دفتری را در شاه‌آباد دایر نماید، برای تهیه زمین مجبور به مذاکره با اداره املاک مستقر در شاه‌آباد و دفتر مخصوص شاهنشاهی شد و سرانجام پس از توافق پرداخت مبلغ موردنظر، توانست زمین را از اداره مزبور دریافت نماید (ساکما). پرونده شماره (۲۴۰/۲۵۶۳).

هزینه و مخارج: از سوی دیگر روسای اداره املاک در مقابل هزینه و مخارج و به صورت کلی اقدام‌هایی که مستلزم پرداخت وجه نقد از جانب اداره حسابداری دفتر مخصوص بود، هیچ‌گونه اختیار و اراده‌ای نداشتند. حتی اجازه فروش محصولات تولیدشده در قلمرو خویش و تعیین نرخ برای آن را نداشتند و در واقع کلیه معامله‌های مربوط به فروش محصولات زمین‌های شاهنشاهی، در تهران و توسط اداره حسابداری دفتر مخصوص شاهنشاهی صورت

می‌گرفت و همچنین نرخ و قیمت محصولات هم از آنجا تعیین می‌شد و رؤسای اداره املاک در محل، فقط ناظر و مجری اجرای معامله‌ها و تحویل اجناس به خریداران بودند (ساکما، پرونده شماره: ۱۵۷۷۸ / ۲۴۰). بخش زیادی از این رویه ناشی از حساسیت و وسواس رضاشاه در هزینه‌کرد و مخارج اداره املاک بود و این وسواس در حدی بود که حتی مبالغ جزئی هم با دستور و صلاح‌دید شخص وی انجام می‌پذیرفت. در یک مورد که رئیس املاک شاهنشاهی غرب برای درآمدهای نقدی و رو به توسعه گیلان و ایوان، تقاضای دو صندوق آهنی با قیمت ۱۵۰ تومان نمود، اداره حسابداری دربار شاهنشاهی در نامه‌ای به «پیشگاه اعلیحضرت شاهنشاهی» و نظر به تشخیص و ضرورت کارپردازی برای خرید دو صندوق موردنظر، از شاه کسب تکلیف کرد که «در صورت تصویب مبارک امر و اجازه مرحمت فرمایند اعتبار مبلغ یک هزار و پانصد ریال مورد استدعا از محل درآمد املاک غرب ابلاغ گردد» (ساکما، پرونده شماره: ۸۰۷۲ / ۲۳۰). در گزارش دیگری در همان سال سرهنگ دنبلی برای تعمیر و مرمت بناهای اداره املاک درخواست اعتبار دو هزار تومانی را داد و اداره حسابداری شاهنشاهی در نامه‌ای به رضاشاه از وی درخواست نمود و پرداخت آن منوط به «امر و اجازه» رضاشاه بود (ساکما، پرونده شماره: ۸۰۷۲ / ۲۳۰).

نظامیان و اداره املاک

در دوره سلطنت رضاشاه ارکان حرب و نظامیان نقشی بی‌بدیل در اداره و گسترش املاک شاهنشاهی داشتند. از جنبه اداری املاک شاهنشاهی همگی به‌وسیله درجه‌داران ارتش اداره می‌شد. هر کارپردازی به‌وسیله افسران ارتش که بالاترین آنها سرهنگ بود، مدیریت و زیرمجموعه کارپردازی‌ها، به‌وسیله استواران و درجه‌داران رده‌های پایین‌تر ارتش اداره می‌شد. ظاهراً تنها استثناء در این مورد، علی‌آقا اعظمی بود که از سال ۱۹۲۷/۱۳۰۶ بخشدار گیلان و گرمسیرات و رئیس املاک شاهنشاهی آن ناحیه بود (ساکما، پرونده شماره: ۱۷۴۷ / ۲۳۰).

وی پس از عباس قبادیان امیرمخصوص هم‌زمان رئیس ایل کلهر هم بود (ساکما، پرونده شماره: ۱۶۳/ ۳۲۰). اعظمی از معدود مالکان و یا به عبارت دقیق‌تر تنها مالک در حوزه کرمانشاهان بود که نه تنها مورد غصب رضاشاه واقع نشد، بلکه مناصب سیاسی و اجرایی هم در حوزه نفوذ سنتی خویش برعهده گرفت. همراهی وی با رضاشاه و سیاست‌های ملکی وی در کرمانشاهان و همچنین نقش پررنگ او به‌عنوان واسطه تعویض و توسعه کمی املاک سبب شد که از وی با عنوان «نماینده فعال مایشاء اعلیحضرت» تعبیر شود (ساکما، پرونده شماره: ۱۶۳/ ۳۲۰). علی‌آقا اعظمی یکی از زمین‌داران و بزرگ‌مالکان حوزه شاه‌آباد و گیلان‌غرب بود، به‌طوری‌که زمین‌های قابل کشت وی علاوه بر مراتع «چهارصد و هشتاد هزار کیلو بذرافشان» ذکر شده است. هرچند در جریان توسعه املاک و یکپارچه‌سازی آن، مجبور شد زمین‌های خویش را واگذار نماید اما املاکی که از زمین‌های خالصه ذهاب به وی عوض داده شد بسیار بیشتر و حاصلخیزتر از زمین‌های او بود (ساکما، پرونده شماره: ۱۷۴۷/ ۲۳۰). علاوه بر این شخص کلیه مباشران و کارپردازان نواحی و به‌صورت کلی تمام امور اداری و اجرایی املاک شاهنشاهی را نظامیان و در رأس آن ارکان حرب کل قشون در دست داشتند. در یکی از گزارش‌های حکومت کرمانشاه به وزارت داخله در ارتباط با تصرف زمین‌های خوانین کلهر و سنجایی در شاه‌آباد و گیلان‌غرب و تعویض آنها با املاکی در خارج از استان، این امر به‌وضوح مشخص است. در این سند که تاریخ آن اردیبهشت ۱۳۱۳/۱۹۳۴ است چنین آمده: «مراسله از طرف فرمانده محترم فوج مستقل منصور به حکومت رسید که برحسب امر ارکان حرب کل قشون باید املاک قبادیان و داودیان و برغش و قاسم خان سنجایی به‌نماینده وزارت جلیله مالیه تحویل شود... کمیسیونی برای انجام این منظور در دفتر فوج تشکیل و از بنده هم دعوت کرده بودند... پس از یک روز فاصله مراسم تحت نمره ۱۳۱۳/۳۱- ۲۷ از آقا اعتصامی رئیس اداره تعویض املاک و عمران به‌حکومت رسید اینجانب

آقای سرهنگ دنبلی حکومت محترم باوندپور را از طرف خود به سمت نمایندگی معرفی کردم» (ساکما، پرونده شماره: ۲۹۳/۲۹۸۲).

ارتباط نظامیان و اداره املاک از همان آغاز سال ۱۹۲۶/۱۳۰۵ تا پایان دوره رضاشاه ارتباطی تنگاتنگ و پیوسته بود. در همان سال نخست افرادی از لشکر غرب و همچنین لشکر مرکز برای انجام کارهای اداری و فنی املاک شاهنشاهی غرب و یا انجام امور فنی از جمله راندگی تراکتورها و... به شاه‌آباد مأمور شدند. نکته قابل توجه در مأموریت افراد نظامی و همچنین افراد فنی از سایر وزارتخانه‌ها به اداره املاک این بود که کماکان حقوق آنها را وزارت جنگ و یا اداره و وزارتخانه مبدأ پرداخت می‌کرد و به عبارت دیگر، اداره املاک هزینه و مخارجی را متحمل نمی‌شد (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰/۵۹۷۰۶). علاوه بر کلیه ادارت هر ناحیه ملزم به انجام هر نوع خدمت برای املاک شاهنشاهی بودند و بدین ترتیب مخارج و هزینه توسعه کمی و کیفی و تجهیز اداره املاک از بودجه دولت تأمین می‌شد (درخشانی، بی تا: ۲۴۳). علاوه بر ادارات استانی که ملزم و مجبور به اجرای خواسته‌های اداره املاک بودند در برخی موارد سواى ضبط املاک اشخاص که رویه‌ای معمول بود، گاه اموال اشخاص حقیقی هم مورد تعرض نظامیان واقع می‌شد. نوع تعامل نظامیان با مردم در قلمرو املاک شاهنشاهی تابع ضابطه و دستورالعملی نبود و نظامیان بیشتر بر اساس رای و نظر شخصی خویش رفتار می‌کردند، برای نمونه در جریان یکی از مسافرت‌های رضاشاه به شاه‌آباد، اتومبیل یکی از اهالی جهت تسریع امور مربوط به مباحثات در قبال مبلغ مشخصی کرایه از وی گرفته شد اما پس از دو سال هنوز وی نتوانسته بود اتومبیل خویش را بازپس گیرد و حتی به دلیل اعتراض به عدم تحویل اتومبیل و پرداخت کرایه بازداشت شد و مورد ضرب و شتم قرار گرفت و تنها پس از پرداخت مبلغی جریمه توانست از زندان آزاد شود (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰/۲۰۵۲۸).

قلمرو و تشکیلات

الف - قلمرو

هسته اصلی و نخستین املاک شاهنشاهی کرمانشاهان در هارون‌آباد و گیلان بود. از این هسته بود که به تدریج املاک در جهات چهارگانه گسترش یافت. با وجود شواهد قطعی مبنی بر مالکیت رضاشاه بر زمین‌ها و مستغلاتی در این ناحیه قبل از سلطنت، آمار دقیقی از کم و کیف آن در دست نیست. در همان سال نخست سلطنت بیش از هفتصد جفت زمین‌های هارون‌آباد و گیلان به ارزش تقریبی ۲۵۰ هزار تومان از سوی اداره املاک خریداری شد. این میزان صرفاً زمین‌ها و چشمه‌هایی بود که توسط یکی از مساحان، مساحی شده بود (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۸۲۱ / ۲۳۰). اسناد موجود نشان می‌دهد که در همان سال نخست، اداره املاک فعالیت‌هایی از ماهی‌دشت در شمال هارون‌آباد تا سومار و شیروان و چرداول در ایلام امروزی داشته و زمین‌هایی خریداری کرده است که به نوعی طرح کلی مناطقی که بعدها به صورت یکپارچه جزو املاک شاهنشاهی گردید، در همان سال نخست شکل گرفت و در سال‌های بعد خرید و ضبط زمین‌ها تا تکمیل یکپارچگی املاک ادامه یافت (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۸ / ۲۳۰). ایجاد و حفظ یکپارچگی املاک شاهنشاهی یک از اولویت‌های اداره املاک از آغاز تا شهریور ۱۳۲۰ / سپتامبر ۱۹۴۱ باقی ماند (ساکما، پرونده شماره: ۳۲۰ / ۱۶۷) و فعالیت رؤسای اداره املاک در این چارچوب دنبال شد که کلیه زمین‌ها و مراتع از ماهی‌دشت در شمال تا سومار در جنوب به صورت کامل تحت ملکیت رضاشاه در آمده و هیچ‌گونه مالکیتی از زمین‌های زراعی گرفته تا مراتع و کارگاه‌ها و کارخانه‌ها در جغرافیا موردنظر باقی نماند. این روند با اجبار مالکین و خرده‌مالکین کلهر به تعویض املاک خویش با خالصه‌جات ذهاب در سال ۱۳۱۸ / ۱۹۳۹ تکمیل شد (ساکما، پرونده شماره: ۱۶۵۴۸ / ۲۳۰). در همین راستا هم با تجمیع اداری و سیاسی نواحی گیلان‌غرب، شاه‌آباد، ایوان‌غرب، شیروان و چرداول واحد سیاسی - اداری جدیدی تحت عنوان «باوندپور» به مرکزیت شاه‌آباد شکل گرفت که فرماندار ویژه و نظامی آن حداقل از سال ۱۳۰۸ / ۱۹۲۹ تا پایان دوره

رضاشاه هم‌زمان ریاست املاک شاهنشاهی را هم در اختیار داشت (ساکما، پرونده شماره: ۲۲۹۵۰ / ۲۹۷). حاصل نزدیک به چهارده سال فعالیت اداره املاک برای توسعه کمی املاک در سال ۱۳۱۸ / ۱۹۳۹ جغرافیایی به قرار ذیل شکل گرفت که «طول آن چهل فرسخ یا دوست و چهل کیلومتر و عرض آن بیست و پنج فرسخ یا یکصد و پنجاه کیلومتر بود.» (ساکما، پرونده شماره: ۱۷۴۷ / ۲۳۰) این مساحت شامل تمام جغرافیای ماهی‌دشت، شاه‌آباد، گیلان‌غرب، ایوان‌غرب، شیروان و چرداول و ایلام بود.

ب- تشکیلات

با شکل‌گیری اداره املاک شاهنشاهی در کرمانشاه، این تشکیلات از بدو تاسیس تا پایان دوره رضا شاه زیر نظر دفتر مخصوص محاسبات شاهنشاهی بود و کلیه امور و تمام مکاتبات اداره املاک با دفتر مخصوص صورت می‌گرفت (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۳ / ۲۳۰) و در مواقع نیاز با واسطه دفتر مخصوص شاهنشاهی، رضاشاه در جریان امور قرار می‌گرفت. با وجودی که از جنبه تشکیلاتی اداره املاک غرب در ذیل دفتر مخصوص بود، اما حساسیت رضاشاه نسبت به املاک و نحوه اداره آنها سبب شده بود نه‌تنها رؤسای اداره‌های املاک، بلکه در بیشتر موارد کارپردازی‌های جزء را هم شخصا انتخاب و منصوب نماید (میرگلو، ۱۳۵۲: ۸-۷۷).

در سال ۱۳۰۵ / ۱۹۲۶ اداره املاک غرب به دفتر محاسبات مخصوص شاهنشاهی پیشنهاد نمود که زمین‌ها و نواحی تحت اداره املاک غرب به پنج ناحیه تقسیم شود. به‌رغم مخالفت اولیه رئیس محاسبات، که در نظر داشت تقسیم نواحی از پنج ناحیه به چهار ناحیه تقلیل یابد، (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۸ / ۲۳۰) سرهنگ محمداسماعیل آیراملو بر پیشنهاد نخست خویش مبنی بر تقسیم اداره املاک به پنج ناحیه با این استدلال که «تقسیم پنج ناحیه کاملاً بر حسب لزوم و ایجاب تشکیلات محلی بوده است. ثانیاً یک نفر رئیس ناحیه طول حوزه‌اش بیش از ۸ و ۱۲ فرسخ است چگونه می‌تواند هم در سرخرمن بوده جنس تحویل گیرد و هم

در درب انبار مواظبت از ورود و جنس تحویلی نموده و هم دفترداری کند- بلکه رئیس ناحیه باید اغلب شب‌ها را هم در سرخرمن‌ها گردش کرده مواظبت کند که با وجود مهر بودن خرمن تقلیلاتی نشود.» باقی ماند(ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۶ / ۲۳۰). با این استدلال دفتر مخصوص شاهنشاهی با پیشنهاد اداره املاک غرب به پنج ناحیه موافقت نمود.

نواحی پنج‌گانه اداره املاک شاهنشاهی غرب به این ترتیب بود: ۱- شاه‌آباد ۲- گیلان ۳- ماهیدشت ۴- ایوان ۵- ایلام(ساکما، پرونده شماره: ۳۷۱۴۱ / ۳۲۰).

در رأس هریک از این نواحی یک مباشر قرار داشت. به علت بُعد مسافت و برای حل و فصل پاره‌ای از اختلاف‌ها و امور جزئی برای املاک شیروان و چرداول، آسمان‌آباد و زنگیان یک سر مباشر در ایلام دائر شد و برای نواحی گیلان و ایوان و دو بلوک کفرآور و دیره یک سر مباشر در گیلان غرب مستقر شد. بدین ترتیب اداره املاک غرب دارای یک رئیس و سه مباشر و دو سر مباشر بود.(ساکما، پرونده شماره ۶۱۲۳۷ / ۲۳۰). مرکزیت تام و تمام امور مربوط به املاک شاهنشاهی غرب در شاه‌آباد بود و زمانی که اداره‌های هر ناحیه از عهده حل مسائل و مشکلات حوزه خویش ناتوان بودند، اداره املاک مستقر در شاه‌آباد به موضوع ورود می‌کرد (ساکما، پرونده شماره: ۳۷۱۴۱ / ۲۳۰). در ذیل هر یک از این نواحی بخش‌هایی قرار داشت که با عنوان «بلوک» شناخته می‌شد و هر بلوک به وسیله یک نفر که عنوان «سر بلوک» داشت، اداره می‌گردید(بریمانی، ۱۳۲۴: ۲۶). بلوک‌های زیر مجموعه نواحی پنج‌گانه به قرار زیر بود:

شاه‌آباد: کَرند و قصر شیرین

گیلان: کفرآور، گوآور، دیره

ایوان: سومار، نفت‌شاه

ماهی‌دشت: کمره، حسن‌آباد

ایلام: شیروان، چرداول، آسمان‌آباد و زنگیان(ساکما، پرونده شماره: ۳۷۱۴۱ / ۲۳۰).

مباشران نواحی پنج گانه ملزم بودند ماهی حداقل دو مرتبه حوزه ابوابجمعی خویش را رسیدگی نمایند. وسیله ایاب و ذهاب مباشران از سال ۱۳۰۵ تا ۱۳۱۷ / ۱۹۲۶ تا ۱۹۳۸ اسب بود. در این سال سرهنگ غلامحسین دنبلی با استدلال ارتباط و رسیدگی هفتگی مباشران به املاک حوزه خویش، از اداره حسابداری دفتر مخصوص شاهنشاهی تقاضای چهار دستگاه موتورسیکلت نمود. این تقاضا از جانب دفتر مخصوص به اطلاع رضاشاه رسید و سپس در پاسخ به این تقاضا، رئیس اداره حسابداری چنین پاسخ داد: «به عرض پیشگاه همایون شاهنشاهی رسید امر و مقرر فرمودند کارپردازان موتورسیکلت سواری بلد نیستند پس اول موتور سیکلت سواری یاد بگیرند سپس اطلاع دهید ممکن است خریداری کنم» (ساکما، پرونده شماره: ۸۰۷۲ / ۲۳۰). بنابراین این درخواست به جایی نرسید و تا پایان دوره رضاشاه وسیله ایاب و ذهاب مباشران نواحی کماکان اسب باقی ماند.

مباشران و سرمباشران نواحی از نظامیان بودند. در این میان سرمباشران از نظامیانی با درجه سرگردی انتخاب می شدند. مباشران هم از نظامیانی با درجه معین نایبی انتخاب می شدند. (ساکما، پرونده شماره ۵۹۷۰۶ / ۲۳۰). معین نایب معادل امروزی ستوان بود و در همین راستا در سال ۱۳۱۵ / ۱۹۲۶ محمود افشار طوس با درجه ستوان یکمی مباشر ماهی دشت بود (درخشانی، بی تا: ۲۲۸).

مباشران نواحی می بایست درآمدهای نقدی گردآوری شده حوزه خویش را هر هفته به شاه آباد ارسال دارند (ساکما، پرونده شماره: ۸۰۷۲ / ۲۳۰). در کنار اینها چندین پست دیگر از جمله سرممیز، بازرس، مساح و نقشه بردار و... جزو تشکیلات اداره املاک بودند که این تشکیلات را در اداره بهتر امور مربوط به املاک و مستغلات یاری می دادند (ساکما، پرونده شماره ۵۹۷۰۶ / ۲۳۰).

در جریان تعویض املاک، بازدید و مساحت اراضی تعویضی یا خریداری از جانب اداره املاک را انجام می‌داد. (ساکما، پرونده شماره: ۱۰۴۴ / ۲۳۰). به عبارت دیگر این شخص مسئول مساحی و نقشه‌برداری زمین‌های عوض و معوض بود. در مواقعی که گزارش وی مورد اعتراض قرار می‌گرفت، تقاضای تجدید مساحت داده می‌شد و این بار به جای سرممیز اداره املاک غرب، مهندسین نقشه‌برداری از تهران عازم محل می‌شدند. در طول دوره مورد مطالعه حداقل یکبار و در جریان اعتراض به گزارش سرممیز اداره املاک غرب، هیأتی از تهران مأمور شد که گزارش نهایی آنها نزدیک به چهار سال طول کشید. در بیشتر دوره مورد مطالعه ارباب محمدحسن یزدی در این سمت فعالیت داشت (ساکما، پرونده شماره: ۱۶۵۴۸ / ۲۳۰).

بازرس

هر ناحیه یک بازرس داشت که به امور بلوک‌های چندگانه آن رسیدگی می‌کرد. وظیفه بازرس بیشتر نظارت بر درآمد کشاورزی و بهره‌برداری و وصول بهره مالکانه و همچنین نظارت کامل در امور ساختمانی آن ناحیه بود و علاوه بر آن به عرایض و شکایات احتمالی رعایا هم رسیدگی می‌کرد (درخشانی، بی تا: ۲۴۲). سرممیز و بازرس جزو تشکیلات مستقیم و پیوسته اداره املاک محسوب می‌شدند.

اداره‌ها و مؤسسه‌های وابسته

در کنار مناصب و عناوینی که مستقیماً جزو ساختار و تشکیلات اداره املاک اختصاصی بودند، اداره‌ها و مؤسساتی هم در این دوره در قلمرو اداره املاک ظاهر شدند که هرچند به صورت مستقیم جزوی از ساختار و تشکیلات اداره املاک محسوب نمی‌شدند، اما وجود و فعالیت آنها کاملاً وابسته و قائم به اداره املاک اختصاصی بود که مهم‌ترین آنها اداره تعویض املاک و مؤسسه فلاحتی بودند.

اداره تعویض املاک

هم‌زمان با گسترش املاک شاهنشاهی، چون به جای بخش مهمی از زمین‌های تصرفی، املاکی از خالصه‌جات دولتی به مالکین عوض داده می‌شد، برای تسهیل و صورت قانونی‌دادن به این فرآیند، بخشی در اداره دارایی کرمانشاهان با عنوان «اداره تعویض املاک» شکل گرفت که وظیفه آن دادن زمین به مالکان و خرده‌مالکانی بود که زمین آنها جزوی از اداره املاک شاهنشاهی شده بود. این زمین‌ها از خالصه‌جات دولتی و با موافقت فرماندار شاه‌آباد و رئیس املاک شاهنشاهی در بیشتر موارد در بخش ذهاب عوض داده می‌شد (ساکما، پرونده شماره: ۱۰۴۴ / ۲۳۰).

مؤسسه فلاحتی

یکی دیگر از مؤسسات وابسته تشکیلات املاک غرب، مؤسسه فلاحتی شاه‌آباد بود، که در ابتدا فقط در شاه‌آباد دائر بود و بیشتر بر مزارع نمونه و تحقیق درباره سازگاری محصولات و درختان جدید فعالیت داشت (ساکما، پرونده شماره: ۴۶۸۲۶ / ۳۲۰) اما به تدریج در سایر نواحی هم شعبه‌هایی از مؤسسه فلاحتی با همان کارکرد دائر و شروع به فعالیت نمود.

نتیجه‌گیری

وابستگی زمین به حکومت و حاکمان در تاریخ ایران دارای نقش برجسته‌ای است. مالکیت شاهانه که با عناوینی از جمله املاک سلطنتی، همایونی، خاصه و... از آن ذکر شده است، در همه ادوار تاریخ ایران قابل پیگیری است. در دوره رضاشاه این نوع مالکیت به املاک اختصاصی یا شاهنشاهی موسوم شد و اداره و تشکیلاتی برای بهره‌برداری از آن شکل گرفت. با وجود نبود اطلاعات برای بررسی اهداف و چشم‌انداز املاک و مستغلات رضاشاه قبل از سلطنت، این تشکیلات پس از تغییر سلطنت دارای اهداف و چشم‌انداز معین و برنامه‌ریزی شد. فعالیت‌های تشکیلات املاک غرب شاهانه در راستای برنامه‌هایی بود که طرح کلی آن در سال نخست سلطنت با خرید گام‌به‌گام و جزیره‌ای املاک و مستغلاتی در جغرافیای مدنظر

آغاز و فعالیت کلی این تشکلات در سال‌های بعد به یکپارچه‌سازی قلمرو مورد هدف متمرکز شد. با وجود حاکمیت و نقش بی‌بدیل نظامیان در اداره و تملک املاک، این تشکیلات بر آن بود که صورت ظاهری معامله قانونی، از تهیه قباله و صدور سند، مراعات شود و ایجاد اداره تعویض املاک و دائر کردن دفترهای صدور سند در اداره املاک با این هدف تشکیل شد. جدای از نحوه تملک اراضی، ورود ماشین‌آلات مدرن کشاورزی، سدسازی، مبارزی مؤثر با آفات و اقدام مؤثر برای مکانیزه کردن کشاورزی اراضی تحت قلمرو و در نتیجه آغاز کشاورزی تجاری از نکات و نتایج مفیدکارکرد تشکیلات اداره املاک بود.

کتابنامه

الف) اسناد:

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، پرونده‌های شماره: ۴۲۰۹۹ / ۲۳۰؛ ۶۱۲۳۷ / ۲۳۰؛ ۲۳۰ / ۲۲۹۵۰؛ ۲۳۰ / ۱۵۷۷۸؛ ۲۴۰ / ۱۶۳؛ ۳۲۰ / ۱۶۵۴۸؛ ۲۳۰ / ۱۶۷؛ ۳۲۰ / ۱۷۴۷؛ ۲۳۰ / ۲۰۵۲۸؛ ۲۳۰ / ۲۲۹۵۰؛ ۲۹۷ / ۲۵۶۳؛ ۲۴۰ / ۳۷۱۴۱؛ ۳۲۰ / ۴۶۸۲۶؛ ۳۲۰ / ۵۹۷۰۳؛ ۲۳۰ / ۵۹۷۰۴؛ ۲۳۰ / ۵۹۸۲۱؛ ۲۳۰ / ۶۱۲۳۷؛ ۲۳۰ / ۸۰۷۲؛ ۲۳۰ / ۳۷۱۴۱؛ ۲۳۰ / ۲۵۳۶۶؛ ۲۴۰ / ۱۷۴۷؛ ۲۳۰ / ۲۱۰۴؛ ۲۳۰ / ۲۵۳۶۶؛ ۲۴۰ / ۲۹۳ / ۶۱۲۷۵؛ ۲۹۳ / ۲۹۸۲؛ ۲۳۰ / ۵۹۷۰۸؛ ۲۳۰ / ۵۹۷۰۶.

ب) کتاب:

امیراحمدی، احمد، اسناد نخستین سپهبد ایران، به کوشش سیروس سعدوندیان، ج ۲، تهران، مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی، ۱۳۷۳.

بریمانی، لطفعلی، اسرار املاک رضاشاه، بی‌نا، تهران، ۱۳۲۴.

جمال میرگلو، «اوامر رضاشاه در نوسازی نوشهر»، مجله خاطرات وحید، شماره ۲۱ و ۲۲، ۱۳۵۲.

بررسی ساختار و کارکرد تشکیلات اداره املاک اختصاصی غرب ۲۶۳

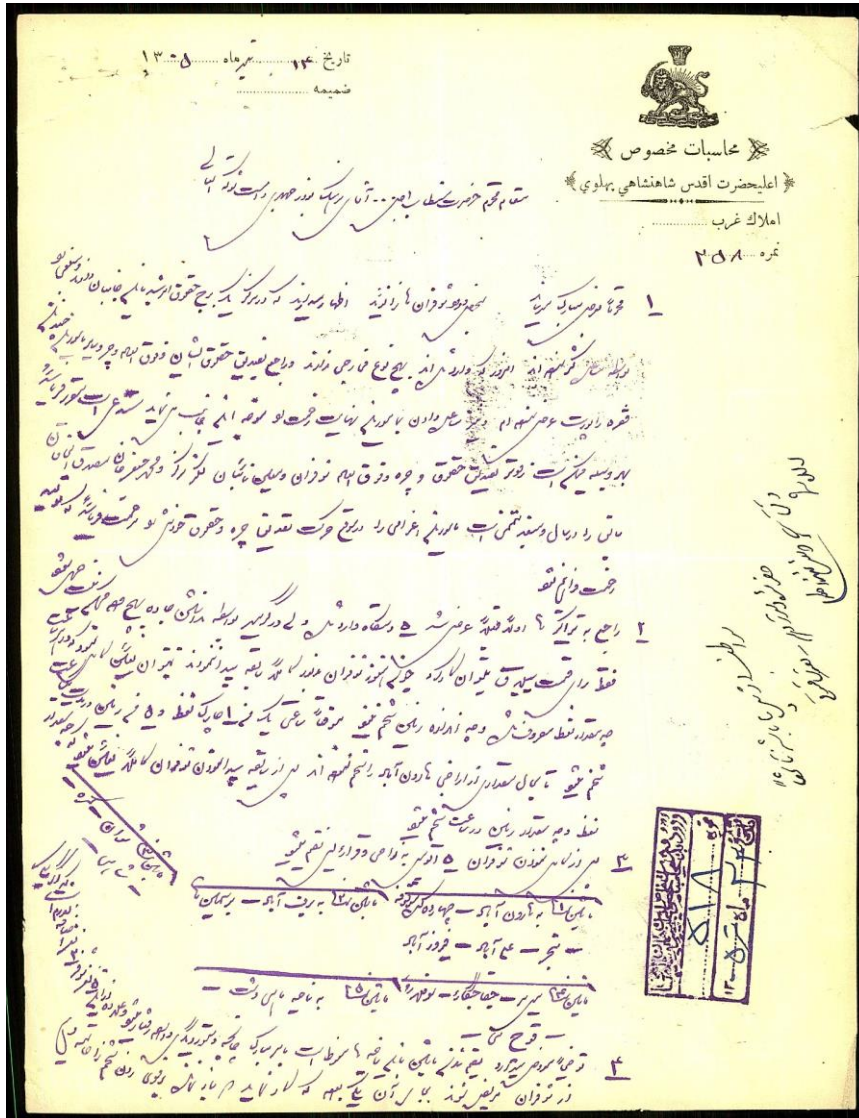
خلیلی، الیه، یادى از گذشته‌ها: زندگى و سرگذشت یهودیان کرد ایران، لس‌آنجلس، شرکت نشر کتاب، ۲۰۰۵.

درخشانی، علی‌اکبر، خاطرات، بی‌نا، بی‌تا.

سلطانی، محمدطاهر، خاطرات سلطانی «از قصرشیرین تا قصر فجر»، به اهتمام محمدعلی سلطانی، سها، تهران، ۱۳۸۴.

پ) نشریات:

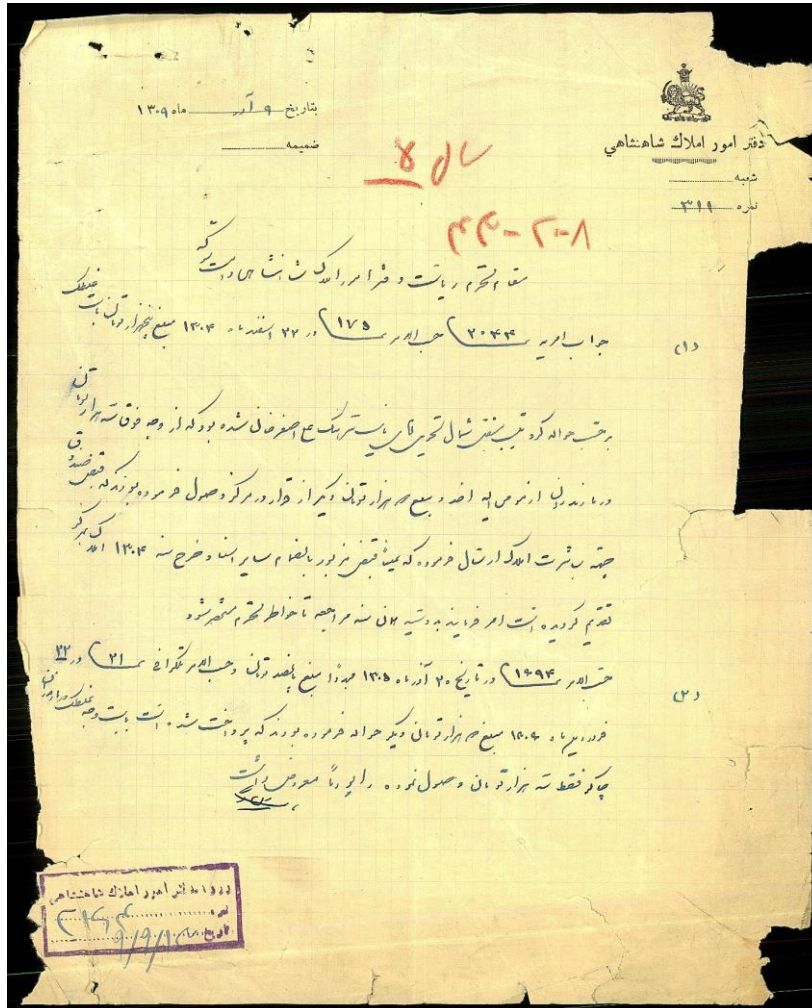
روزنامه کوشش، شماره ۲۳۲، ۲۶ مهر ۱۳۱۵.

سند شماره ۲۵:

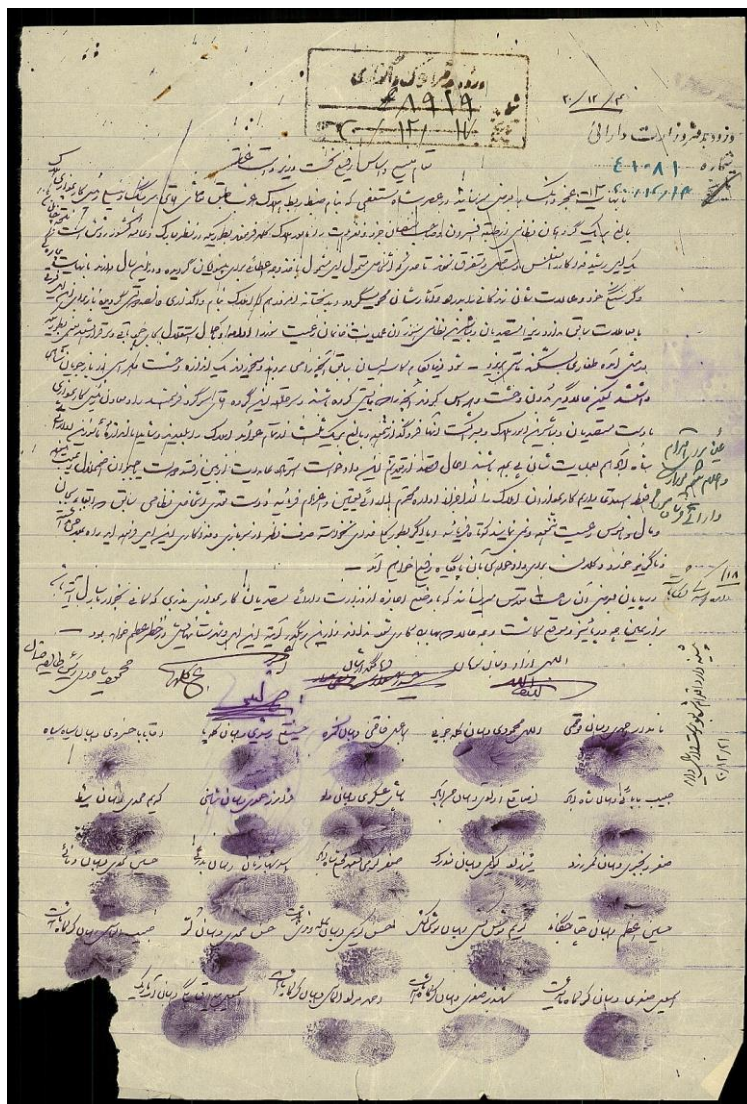
درخواست رئیس املاک غرب از از رئیس محاسبات مخصوص برای اعزام راننده برای

تراکتهای ادا املاک

سند شماره ۴:

گزارشی مبنی بر وجود املاک و مستغلات رضاشاه قبل از سلطنت در کرمانشاهان

سند شماره ۵:

درخواست جمعی از خرده مالکین برای اقاله قراردادهای تعویض املاک

صورتی از خریدهای اداره املاک اختصاصی غرب

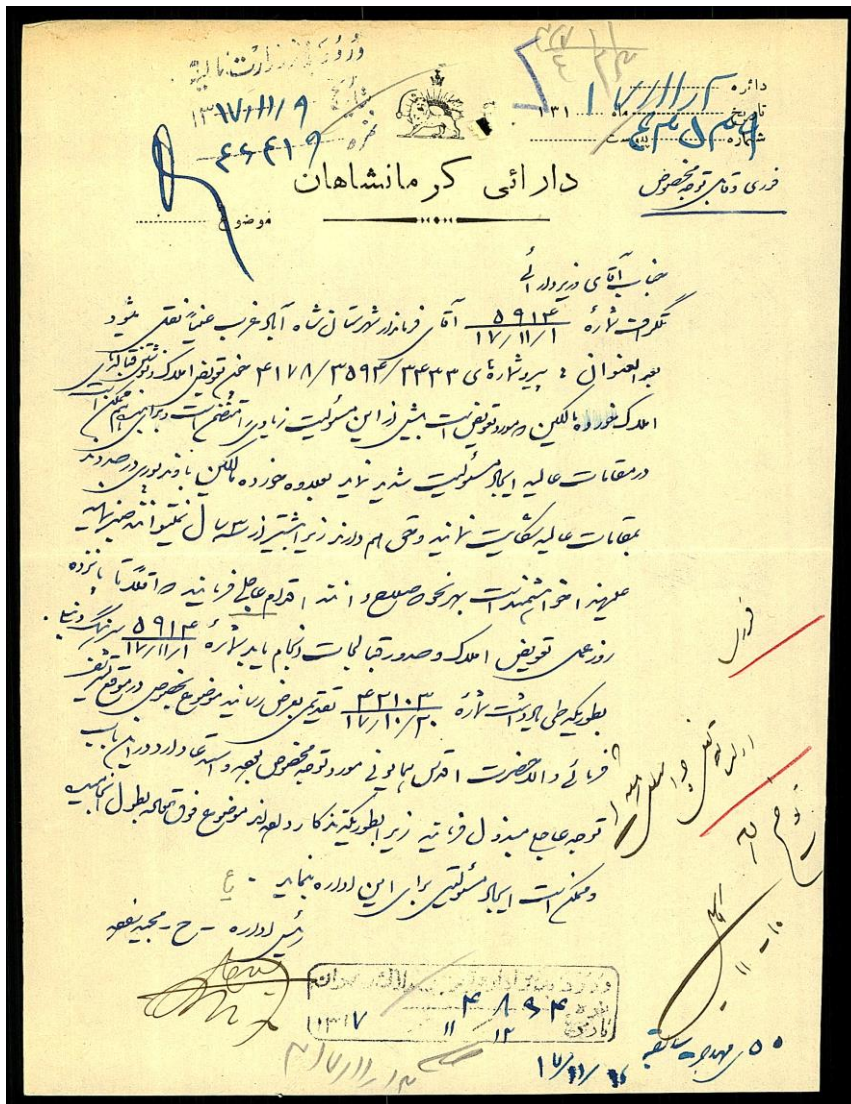
ردیف	تاریخ	شرح	مقدار	قیمت	ملاحظات
۱	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۵۰۰۰۰	۱۰۰۰۰	...
۲	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۲۱۳۰۰	۴۲۶۰۰	...
۳	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۲۳۰۰	۴۶۰۰	...
۴	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۸۰۰۰	۱۶۰۰۰	...
۵	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۶۰۰۰	۱۲۰۰۰	...
۶	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۶۰۰۰	۱۲۰۰۰	...
۷	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۸۰۰۰۰	۱۶۰۰۰۰	...
۸	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۶۳۰۰	۱۲۶۰۰	...
۹	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۸۰۰۰۰	۱۶۰۰۰۰	...
۱۰	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۱۵۰۰۰۰	۳۰۰۰۰۰	...
۱۱	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۱۲۰۰۰۰	۲۴۰۰۰۰	...
۱۲	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۶۰۰۰	۱۲۰۰۰	...
۱۳	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۵۰۰۰	۱۰۰۰۰	...
۱۴	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۲۳۰۰	۴۶۰۰	...
۱۵	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۶۰۰۰	۱۲۰۰۰	...
۱۶	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۶۰۰۰	۱۲۰۰۰	...
۱۷	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۲۳۰۰	۴۶۰۰	...
۱۸	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۲۳۰۰	۴۶۰۰	...
۱۹	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۱۲۰۰۰	۲۴۰۰۰	...
۲۰	۱۳۰۳/۱۰/۱۰	خرید زمین در محله...	۱۶۰۰۰	۳۲۰۰۰	...
			۲۳۱۸۹		

مجموع

در تاریخ ...

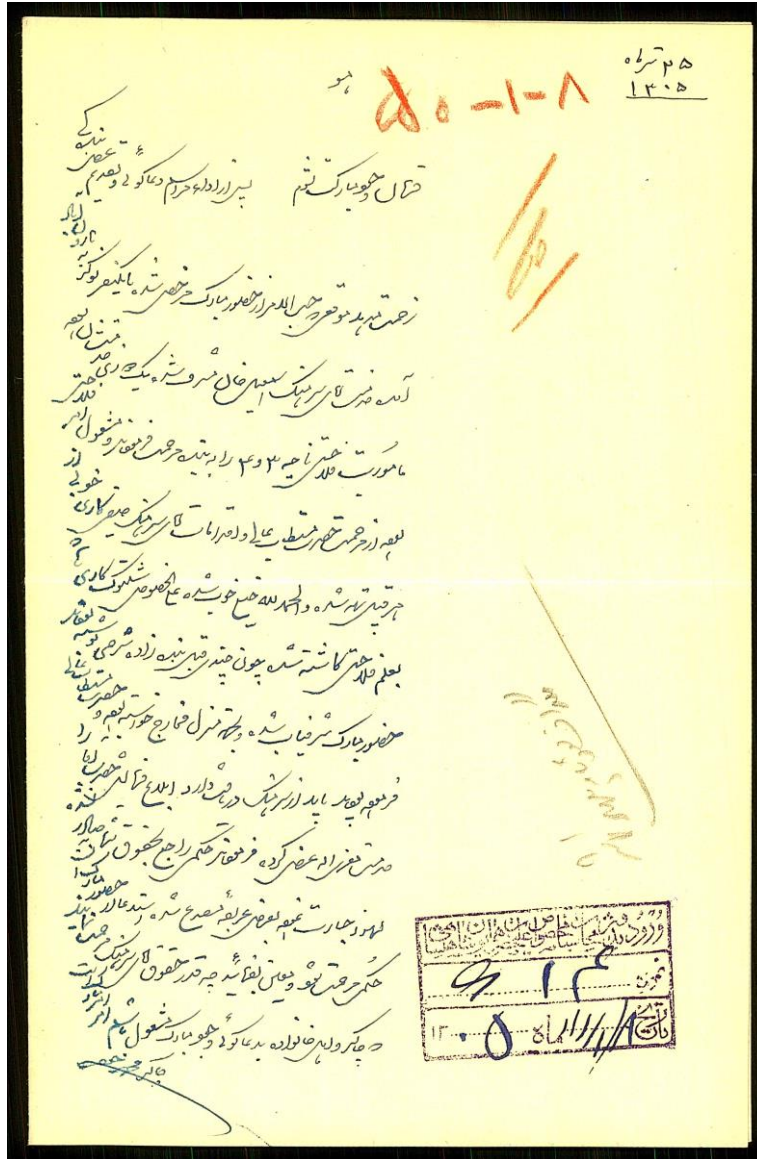
سند شماره ۶:

صورتی از خریدهای اداره املاک

سند شماره ۷۵:

اعتراض خرده مالکین بابت تأخیر در واگذاری املاک

سند شماره ۸۵:

وضعیت اداری و تشکیلات اداره املاک